

Н. Ю. Ясакова,
доктор філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри української мови,
Національний університет «Києво-Могилянська академія»

КОЛОНІАЛЬНЕ МИНУЛЕ УКРАЇНЦІВ У ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІЙ СИСТЕМІ МОВИ

Слова нерідко є свідченням того, як жили і живуть носії мови, адже «існує дуже тісний зв'язок між життям суспільства та лексикою, якою воно розмовляє» [Goddart, Werzbicka 2014, с. 8]. Тривала історія життя українців у складі кількох імперій, зокрема російської, а згодом радянської, залишила істотний слід у лексико-семантичній системі української мови. Вона у різний спосіб зафіксувала колоніальне минуле, його сучасні наслідки й антиколоніальний супротив українців. Значна частина відповідних лексем є історизмами, що відбивають запроваджені центральною владою різноманітні практики, які стосувалися українців як громадян багатонаціональних імперій. Це назви загальнодержавних і регіональних інституцій, властивих їм функцій і якостей, посад тощо. Наприклад, обставини життя українців в царській росії XIX – початку XXI століття демонструють слова на зразок *городовик* (*городовий*) – нижній чин міської поліції, *генерал-губернатор* – начальник однієї або кількох губерній, *земство* – орган місцевого самоврядування. Навіть ті українці, які ніколи не покидали рідних країв, мали в своєму лексиконі слова, що засвідчували належність до імперського світу, з його велетенськими обширами і каральними заходами. Не випадково в українсько-російському словнику за редакцією А. Ніковського натрапляємо на лексеми *Сибір* (зі значеннями «каторга», «важке життя»), *сибірник*, *сибірка* [УРС 2018, с. 708]. Словник української мови в 11 томах подає три значення лексеми *заслання* (назва дії, покарання і місце покарання), які ілюстровано реченнями про Сибір і Астраханські губернії [СУМ-11, т. 3, с. 314]. Ці слова нині належать минулому, вони не актуальні для сучасного пересічного мовця. Водночас лексичний фонд української мови містить і такі одиниці, що стосуються не такого далекого минулого і досі з різних причини трапляються в мовленні українців.

Радянський період залишив слід у вигляді численних ідеологем, адміністративно-канцелярської лексики, термінології, назв, що стосуються управління та репресивних дій влади, наприклад: *колективізація*, *колгосп*, *ударник*, *ударниця*, *комсомолец*, *парторг*, *райком*, *куркуль*, *розкуркулити*, *п'ятирічка*, *середняк*, *трудодень*, *зек*, *політв'язень*, *партком*, *чекіст*. Для багатьох українців чимало з цих номенів досі є актуальними, вони знову і знову виринають в політичних дискусіях, спогадах, рефлексіях, адже є частиною біографії мовців, стосуються долі їхніх родин.

Деякі зі слів, що з'явилися в радянських період, стали знаками конкретних історичних подій (*афганець*, *чорнобилець*). Інші, змінюючись, пристосовуються до нових умов, хоча й зберігають тісний зв'язок із позначуваним фактом минулого. Наприклад, лексема *колгосп* з'явилась як назва форми виробничого об'єднання селян, а також людей, що є членом такого об'єднання. Саме ці значення зафіксував Словник української мови в 11 томах [СУМ-11, т. 4, с. 216]. Згодом лексема розширила свою семантику. Її почали використовувати для позначення різних колективів, часто неефективних, які не враховують особистого внеску своїх членів у спільну справу, а також для номінації способу дії – *колгоспом*. Генеральний регіонально анотований корпус української мови [ГРАК] містить зразки таких уживань, засвідчених в електронних періодичних виданнях, на сайтах інформаційних агентств, у стенограмах Верховної Ради України, наприклад: *Колгосп під назвою «уряд Януковича»* («Високий Замок», 2006); *Йдеться про такий собі опозиційний колгосп* (UNIAN. Net, 2007); *Вийдіть на маніфестацію десь під Верховну Раду, влаштуйте страйк або флеш-моб, заявіться всім «колгоспом» під стіни Адміністрації президента* (UNIAN. Net, 2011). У Словнику української мови в 20 томах перенесення назви *колгосп* на

інші типи колективів, на жаль, не зафіксоване, проте, подано прислівникове розмовне значення лексеми у формі орудного відмінка: *колгоспом* – разом, колективно [СУМ-20].

Є. Карпіловська слушно відзначила різну долю радянізмів, з-поміж яких виокремила ідеологічно заряджені мовні стереотипи, що в сучасних контекстах набувають іронічно-оцінних конотацій, наприклад *стахановець*, і слова, що змінили як стилістику, так і обсяг, характер лексичного значення [Карпіловська 2012, 89–90]. О. Тараненко констатував, що «дєрадянїзація» і «декомунїзація» лексики виявилася в зміні ідеологічних конотацій, пасивізації одиниць, перейменуванні тих чи тих реалій радянської дійсності [Тараненко 2012, с. 5–14].

Наслідком перебування українців у складі російсько-радянської імперії стала поява в українській мові не тільки ідеологем, а й тих номінацій, що не мали ідеологічної конотації. Тож окрім декомунізації, лексикон зазнає й деколонізації – мовці намагаються позбутися слів, що демонструють належність до російсько-імперського простору, переосмислюють їх. Виразно цей процес простежуємо у сфері ономастикону, де він вийшов на державний рівень, а також в галузі культури мови. В роки радянської влади лексико-семантична система української мови зазнала навмисних змін, продиктованих імперською політикою московської влади. Слова, що мали виразний національний колорит, потрапляли під заборону, були марковані як рідковживані, діалектні, натомість рекомендованими до вживання ставали одиниці, подібні до російських або й власне російські. Таке втручання у внутрішню структуру мови Ю. Шевельов назвав радянським винаходом. Українці тривалий час не мали власної держави й українська мова зазнавала зовнішнього тиску з боку різних держав, однак лише радянська влада намагалася контролювати внутрішньомовні процеси [Шевельов 2009, с. 266–267]. Нині відчутною є тенденція не просто до повернення питомих українських слів, а до вживання саме тих лексем, які відмінні від російських.

Чимало тих слів, які з'явилися в українській мові в радянській час і були пов'язані з властивими СРСР різноманітними практиками в галузі управління, освіти, науки, медичного обслуговування тощо, й нині функціують як звичні номени. Вони не мають ідеологічної конотації й позначають явища, які не зазнали істотних змін, не були перейменовані з радянських часів, наприклад: *ЖЕК, завуч, стінгазета*. З часом ці лексеми можуть перейти в розряд історизмів, змінити семантику або й далі вживатися, не асоціюючись із тим історичним періодом, коли увійшли до словника українців.

Особливу групу лексики, що засвідчує колоніальне минуле українців, становлять назви, що оприявнюють супротив імперській радянській системі, зокрема, стосуються збройної боротьби, дисидентського руху, українського національного руху в діаспорі, наприклад: *упівець, оунівець, самостійник, боївка, антибільшовицький, спецпоселення*. Такі одиниці не могли потрапити до радянських словників, художніх, наукових або публіцистичних творів, що з'являлися друком на території СРСР. Проте вони були представлені в усному мовленні й в текстах, оприлюднених за кордоном. Якщо комуністичні ідеологеми на зразок *комуніст, народи-брати* в офіційному радянському дискурсі мали позитивну конотацію, то в антирадянському дискурсі – негативну. Окрім полярної зміни конотацій, в українському національному контрдискурсі з'явилися й виразно негативні, оцінні назви для позначення представників влади, комуністичної партії. У Незалежній Україні, коли з'явилася свобода слова, багатопартійна політична система, а література, політична думка українців діаспори стала доступною для багатьох українців, такі назви з'явилися в публічному просторі. Наприклад: *Я зараз хочу звернутися до комуняк, які не дали одного голосу за цю постанову* (зі стенограми засідань Верховної Ради, 2014); *Невідомі скинули пам'ятник з постаменту та зробили на ньому напис червоною фарбою «Комуняку геть»* (Журнал НВ, 2017). Осмислення досвіду життя в російсько-радянській імперії зумовило появу низки слів, які номінують факти минулого (*голодомор, сталінщина, сталініст, брежнєвщина*) або наслідки перебування в колонізованому стані (*менишвартість, менишвартісний, суржик*). Ці номени стали важливими елементами для

вибудовування образу національного минулого, формування національної пам'яті українців та розуміння сучасних проблем.

Отже, лексико-семантична система мови у своєрідний спосіб відбиває колоніальне минуле українців. Вона зберігає інформацію і про факти далекого минулого, які вже втратили свою актуальність для сучасних мовців, і про ті аспекти життя українців, які нині для них особливо важливі. Динаміка відповідних лексем засвідчує зміни у ставленні до минулого, його переосмислення та переоцінку, зміну в розумінні української національної ідентичності. Докладне вивчення семантики й прагматичного потенціалу цих мовних одиниць з урахуванням специфіки соціальних і політичних процесів в Україні впродовж останнього століття є одним із актуальних завдань постколоніальної лінгвістики.

Література:

1. ГРАК – Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК). Шведова М., фон Вальденфельс Р., Яригін С., Рисін А., Старко В., & Ніколаєнко Т. Київ, Львів, Єна, 2017–2022. URL : <http://uacorporus.org> (дата звернення: 20.10.2024).
2. Карпіловська Є. А. Реакція мови на зміну суспільних стереотипів. *Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки (Мовознавство)*. 2012. Т. 137. С. 88–91.
3. СУМ-11 – Словник української мови : в 11-ти т. Київ : Наукова думка, 1970–1980.
4. СУМ-20 – Словник української мови : У 20 т. URL : sum20ua.com/?page=1352&searchWord=колгосп&wordid=42798 (дата звернення: 20.10.2024).
5. Тараненко О. О. Формування нової системи соціальних цінностей і пріоритетів українського суспільства (на матеріалах української мови кінця XX – початку XXI століття). І. *Мовознавство*. 2012. № 3. С. 3–31.
6. УРС – Українсько-російський словник / А. Ніковський. Київ : Видавничий дім Дмири Бураго, 2018. XII, 826 с. – Репринт з видання 1926 р. Серія «Словникова спадщина України».
7. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус // Шевельов Ю. Вибрані праці : в 2 кн. Кн. 1. Мовознавство. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 26–279
8. Goddard C. & Wierzbicka A. Words and Meanings. Lexical Semantics across Domains, Languages, and Cultures. Oxford : Oxford University Press. 2014. 314 с.